

NEZİH ERDOĞAN
Sinemanın İstanbul'da İlk Yılları

NEZİH ERDOĞAN 1989 yılında bir anlamlama süreci olarak sinema ve seyirci ilişkisi üzerine yazdığı tezle doktora derecesi aldı. Yerli ve yabancı dergi ve kitap derlemelerinde Yeşilçam sinemasında kolonyal söylem, ses ve beden, Hollywood'un Türkiye'de alımlanması, Amerikan filmlerinin Türkiye'de dağıtımı, gösterimi ve sansürlenmesi üzerine yazıları yayımlandı. Miyase Christensen ile *Shifting Landscapes: Film and Media in European Context* adlı kitap derlemesini hazırladı. Son yıllarda, daha çok Türk sinema tarihi ve tarihyazımı, sinemanın İstanbul'a gelişi, 1890'ların sonu ve 1900'ların başında İstanbulluların sinema deneyimi üzerine proje çalışmaları yürüttü, makale ve bölümler yazdı, ulusal ve uluslararası konferanslarda bildiri verdi. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında çekilmiş İstanbul görüntülerinden kurguladığı *İstanbul do/redo/undo* adında bir "buluntu film" yaptı (2010). Halihazırda İstanbul Şehir Üniversitesi'nde erken sinema, sinema kuramları ve öyküleme sanatı ve senaryo yazımı dersleri vermektedir.

İletişim Yayınları 2543 • Tarih Dizisi 123

ISBN-13: 978-975-05-2286-4

© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2017, İstanbul

EDITÖR Levent Cantek

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Nebiye Çavuş

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No. 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

NEZİH ERDOĞAN

Sinemanın İstanbul'da İlk Yılları

Modernlik ve Seyir Maceraları

*Sadi Konuralp ve Giovanni Scognamillo'nun
aziz hatıralarına...*

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	9
------------	---

BİRİNCİ KİTAP

Modernlik ve Seyir

GİRİŞ

<i>19. Yüzyıl, Hareketli Görüntüler, Tarihler</i>	19
Filmden sinemaya: Sinema çalışmalarında seyir ve seyircinin kısa tarihi.....	21
Türkiye’de tarihyazımı ve sinema.....	25
Türk modernleşmesi, şehir, hareketli görüntüler.....	26

BİRİNCİ BÖLÜM

<i>Sinemadan Önce Seyir ve Seyirci</i>	37
Rüya ve hayal âlemi.....	41
Seyir habitusu.....	49

İKİNCİ BÖLÜM

<i>Şehrin Sinemaya Çıkan Sokakları</i>	55
Ağlar, bağlantılar, kopukluklar: Sinematograf için bir fon çalışması.....	56
“Bergamot kokulu piyade” yahut İstanbul’un flanörü.....	60
Şehrin çerçeveleri, panoramaları.....	61
Müslüman saati’nden matine-suare’ye: İntizam ve şehrin yeni zamanları.....	62
“Büyük takma gözdeki siyah küp”: Elektrik, sinema ve Kızıl Sultan Abdülhamid.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

<i>Karşılaşma Anı</i>	75
Aygıt ve manzara.....	78
Kırpışma ve yorgunluk.....	85
“Frenk çırpınışı”: Seyircinin sinemaya jesti.....	86
Seyirci poz takınıyor.....	90
Şaşkınlık ve hayret.....	97

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

<i>Bir Sinema Kültürüne Doğru</i>	103
“Hakikilik” talebi.....	106
Ses ve görüntünün “imtizacı”: Bedenin tamamını isteyen seyir.....	112
Pate Frer Sinema Tiyatrosu veya İstanbul’da sinemaya gitmenin kurumsallaşması.....	118
Seyri programlamak: Aygıt, eğlence ve hikâye.....	125
<i>Sonuç</i>	131
KAYNAKÇA.....	135

İKİNCİ KİTAP

Ansiklopedik Sözlük

<i>Önsöz</i>	145
<i>Ansiklopedik Sözlük</i>	147
KAYNAKÇA.....	267

Ekler

<i>Tablolar</i>	273
<i>Metinler, Belgeler</i>	303

Önsöz

Bu kitap her ne kadar bilimsel nesnellüğün diliyle yazılmış olsa da, kişisel meraklarımın ve yolculuklarımın sonucu ortaya çıktı. Gençlik yıllarımdan beri “sinema seyircisi”, “İstanbul” ve “Türk modernleşmesi” başlıca ilgi alanlarımı oluşturdu. Burada, bu üçünü bir arada çalışma imkânı buldum. Yıllar önce sinema seyircisi üzerine doktora tezimi yazarken, kendimi daha çok kuramın alanında görmüştüm. Yıllar sonra, sinema kuramıyla uğraşanların bir noktada tarihe yönelmek zorunluluğunu duyduklarına tanık oldum. Diğer yandan, Batı’da sinema tarihçileri de geldikleri dönemde ilerleyebilmek için kurama müracaat etmek ve geri dönüp birçok bölümü yeniden yazmak zorunda kaldılar. Nihayet ben de izlerinden gittim, tarihin kuramsallaştığı, kuramın da tarihi dikkate aldığı bir mecradan ilerledim.

Herhalde hemen herkes, İstanbul’da şöyle bir yürüdüğünde bile, Bizans’tan başlayarak şehrin tarihsel katmanlarının birbiri içine geçerek bugüne kadar geldiğini ve nihayet modernlik dediğimiz dönemeci aşıp, o yürüyüşü de içine alarak devam ettiğini tecrübe etmiştir. O nedenle, ne kadar kişisel ilgi ve merakların zorlamasıyla yola çıkan bir çalışma olmuşsa da, yalnız yapılan bir yolculuk olmadı bu. Kitapları açıp ithaf sayfalarına bir bakın, ülkemizde birçok bilimsel çalışmanın yalnızlık eseri olduğunu görürsünüz (ünlülü bir edebiyat tarihçimiz eserini “yalnızlığına” ithaf etmişti!). Ben ise, aksine, elindekileri tereddütsüz paylaşanların, bana maddi ve manevi destek verenlerin, elinden geleni esirgemeyenlerin cömertliği karşısında minnet duyguları içindeyim. Umarım, ifade etmekte yetersiz kaldığım gönül borcuma denk bir iş çıkarabilmişimdir.

Murat Güvenç, Mustafa Özen, Günkut Akın, Cengiz Can, Eda Yücesoy, Mehmet İlhan, Giovanni Scognamillo ellerindeki malzemelerden yararlanmamı sağladılar, yol gösterdiler. Laurent Mannoni ve Laura U. Marks, sorduğum sorulara sabır ve anlayışla cevap verdiler. Birçok önemli metodolojik sorun ve kuramsal meseleyi Peter Krämer ve Mahmut Mutman ile tartıştım, bana açıklamalarıyla perspektifler sundular, dahası yüreklendirdiler. Özge Özyılmaz, Özde Çeliktemel-Thomen ve Saadet Özen, çeşitli etkinliklerin, ortak çalışmaların birlikte yürütülmesinin, kaynakların paylaşımının ve değerli sohbetlerin ötesinde, bir şeyleri yapmanın mümkün olduğunu hissettirdiler. Peyami Çelikcan dostluğuyla bütün bunları anlamlı kılan ortamı sağladı. İrem Özgören ve Serkan Şavk, yeri geldiğinde kendi işlerine ara verip, çeşitli dillerdeki materyallere erişimimde yardımcı oldular, çeviriler yaptılar, beni kaynaklarla buluşturdular.

SALT Galata ve Türvak Sinema-Tiyatro Müzesi görevlileri ihtiyaç duyduğum görüntüleri hızla temin ettiler.

Kezban Gülerüz, on yıllar önce konusu yine seyirci olan doktora tezi mi ferasetle yönetmişti ve bu çalışmaya giden yolun önemli dönemeçlerini elimden tuttu.

Ahmet Kot, ben henüz üniversite öğrencisiyken sadece İstanbul ziyaretlerimin sabırlı ev sahibi olmadı, bana yurtdışından ilk sinema kitaplarımı da getirdi.

Bekir Şahin, maddi, manevi cömertliğinin yanı sıra ilk sinema kitabımı bastı.

Yolun kimi duraklarında Nebi Kılıçarslan ile beraberdik.

Nabi Avcı'ya yazdıklarımı görmemi sağlayan algıyı borçluyum.

Nihayet, Çiğdem'e sabrı ve inancı için teşekkür ediyorum.

Bu kitabın fikri henüz oluşma aşamasındayken, bir sinema tarihi konferansının hemen sonrasında Sadi Konuralp'i kaybetmiştik. Son düzeltmeler, ekleme ve çıkarmalar yapılırken Giovanni Scognamillo'nun vefat haberi geldi. İkisi de tutkularını başkalarıyla büyük bir cömertlikle paylaştıkları kadar, başkalarının da tutkularına hizmet eden insanlar olarak kalplerde yer ettiler. Bu nedenle bu kitabı onlara ithaf ediyorum.

* * *

Bu çalışma, kısmen, 2006-2010 yılları arasında gerçekleştirilen bir belge arşivine dayanıyor. İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından temin edilen fonlarla yürütülen araştırma projesi, 1894-1928 yılları arasında yayımlanan Osmanlıca gazete ve dergilerde hareketli görüntülerle ilgili çıkan ilan, haber, fıkra vb. türü malzemenin taranması ve latinize edilmesini kapsıyordu. Ardından, Özyeğin Üniversitesi'nin Ateş Us-

lu'nun görevlendirilmesini sağlamasıyla, bazı Fransızca gazetelerin taranması mümkün oldu. Bu katkıyı Şirin Tekinay sağladı.

Liderliğini benim yaptığım projenin koordinasyonunu Faik Gür üstlendi.¹ Özge Özyılmaz projenin yürütülmesinde, çeşitli aşamalarda görev aldı. Murat Güvenç, Nabi Avcı, Abdurrahman Çelik ve Ayşegül Molu kritik noktalarda destek verdiler.

Çeviriler

İkdam, Tanin, Penbe Gazete, Le Cinema Turc: Şule Tezcan, Özlem Çekmece, Dilek Özkan, Ayhan Han (Osmanlıca)

Stamboul, Le Moniteur Oriental: Ateş Uslu (Fransızca)

Cine-Journal: Selim Sezer (Fransızca)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): Mehmet İlhan (Osmanlıca)

İngilizce metinler tarafımdan çevrilmiştir.

Görüntüler

Elif Rongen-Kaynakçı (EYE, Hollanda Film Arşivi)

Nikolaus Wostroy (Avusturya Film Arşivi)

daha çok “poz” bahsinde kullandığım arşiv görüntülerini temin ettiler ve kullanmama izin verdiler.

* * *

Bu kitapta geçen bazı bahisleri daha önce, aşağıda zikredilen yayınlarda ele almıştım:

“The Spectator in the Making: Modernity and Cinema in Istanbul, 1896-1928”, in *Orienting Istanbul: Cultural Capital of Europe?* (ed.) Deniz Göktürk, Levent Soysal and İpek Türeli, (London: Routledge, 2010), s. 129-143; “Bir Seyirci Yapmak: 1896-1928 arası İstanbul’da Sinema ve Modernlik” *İstanbul Nereye? Küresel Kent, Kültür, Avrupa* (ed.) Deniz Göktürk, Levent Soysal, İpek Türeli, (İstanbul: Metis, 2011), s. 175-190.

“Üç Seyirci: Popüler Eğence Biçimlerinin Alınlanması Üzerine Notlar”, *Doğu-Batı*, no. 15 (Mayıs-Haziran-Temmuz, 2001), s. 117-127.

“Erken Sinemanın Kazası: Nitrat Yangınları ve Önlemler”, *Toplumsal Tarih*, no. 255 (Mart, 2015), s. 56-61.

“Basının Dilinde ‘Canlı Fotoğraf’ ve ‘Hakikilik,’” TSA - Türk Sineması Araştırmaları, 15.4.2015, <http://www.tsa.org.tr/yazi/yazidetay/32/basinin-dilinde-“canli-fotograf”-ve-“hakikilik”>.

1 Arşiv verilerine aşağıdaki adresten ulaşmak mümkündür: <https://drive.google.com/drive/u/1/folders/0B7qnlOSLMmXtVEMxNvhtWFhIS0k>.

- 1834 “Normalleřtirme” sözü ilk kez kullanılır.
- 1840 Osmanlı’da reklamcılığın ilk adımı. *Ceridei Havadis* gazetesi ilan alma şartlarını duyurur.
- 1870 Ünlü Beyoğlu yangını. Naum Tiyatrosu da yanar.
- 1872 İlk romanlar: Şemsettin Sami, *Taaşşuk-ı Talat-ı Fitnat*.
- 1876 Namık Kemal, *İntibah*.
- 1867 Christopher Scholes modern daktiloyu icat eder.
- 1881 Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*.
- 1886 Coca-Cola icat edilir.
- 1891 Şehir planlamacısı Baron Haussmann ölür.
- 1892 Ahmet Rasim, *Leyal-i İzdırab*.
- 1894 İlk gramofon kaydı.
- 1895 Paris’te Lumière Kardeşler’in ilk film gösterimi.
Wilhelm Röntgen, Röntgen ışınını bulur.
- 1896 İstanbul’da Sponeck’te ilk halka açık film gösterimi.
- 1897 Türk-Yunan Harbi.
- 1908 Janaki ve Milton Manaki’nin iki dakika uzunluğundaki
“Türkler’in Hürriyet Üzerine Konuşmaları”
Meşrutiyet ve Jön Türkler.
1908-1930 Mimaride “Osmanlı Canlandırıcılığı.”
- 1910 Hüseyin Rahmi Gürpınar *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç* adlı romanında televizyondan söz eder.
Cemil Süleyman *Siyah Gözler*.
- 1911 Manaki Kardeşler Sultan Reşat’ın Selanik ve Manastır ziyaretlerini filme alırlar.
- 1912 Balkan Harbi başlar.
Yahya Kemal Paris’ten döner.
Titanic batır.
- 1913 Balkan Harbi sona erer.
- 1914 Birinci Dünya Savaşı.
Sansür sıkılaşıır.
Silahtarağa’da ilk elektrik santrali hizmete girer.
İlk sinema dergisi yayımlanmaya başlar: *Ferah*.
Ayastefanos abidesinin yıkılışı filme alınır.

- 1917 Sovyet Devrimi.
İlk konulu film: *Pençe* (yönetmen: Sedat Semavi), ardından Simavi'nin ikinci filmi izler: *Casus*.
- 1918 Birinci Dünya Savaşı sona erer.
- 1919 İstanbul işgal altında (1923).
İşgal kuvvetleri *Mürebbiye* filminin dağıtımını yasaklar.
- 1919 Mustafa Kemal Samsun'a çıkar.
- 1923 Cumhuriyet'in ilanı. Ankara başkent olur.
Time dergisi yayımlanmaya başlar.
Walt Disney kurulur.
- 1924 Lenin ölür.
FBI kurulur.
- 1927 *The Jazz Singer* (Al Johnson).
- 1928 Latin Alfabesi'ne geçiş.
- 1929 İlk Oscar Ödülleri verilir.
"Vatandaş Türkçe Konuş!" Kampanyası.

BİRİNCİ KİTAP

Modernlik ve Seyir

Sinema yirminci yüzyılda çözülmüş bir on dokuzuncu yüzyıl meselesidir. Hep bir zaman atlaması vardır.

– J. L. GODARD

Geçmiş hiçbir zaman ölü değildir – geçmiş bile değildir.

– J. L. GODARD¹

19. Yüzyıl daha bitmedi.

– RICHARD SENNETT²

---

1 Godard'ın sözlerini sinemanın tarihlerini ve/veya öykülerini anlattığı *Histoire(s) du cinema* (1988-1999) filminden nakleden: Kaja Silverman, "The Dream of the Nineteenth Century" *Camera Obscura*, vol. 17, no. 3, (2007), s. 3.

2 *Fall of the Public Man* (London; New York: W. W. Norton and Company, 1992), s. 27.

19. Yüzyıl, Hareketli Görüntüler, Tarihler

– Bakınız... dedi. O şeyi aldım. İçinde bir çağlayanın uzaktan gelen sesini andırır bir ses geliyordu. Alete oranla kalın ve dürbün gibi camlı bir kulbu vardı. Onun karşısında küçük delikli bir düğme olduğunu gördüm. Bu defa o deliği gözüme getirdim. Önce bir şey anlamadım. Fakat birkaç saniye sonra büyük bir hayret içinde kaldım; çünkü ancak bir cep saati kadar küçük olan bu alet bana başka bir alem gösteriyordu. (...) Elimdeki alet gerek nutuk söyleyenlerin ve gerek ahaliden hareket edenlerin hal ve hareketlerini de gösteriyordu. Bir taraftan o büyük topluluğu inceliyor, diğer taraftan da bu aletin nasıl bir şey olduğunu düşünüyordum. Kendi kendime şöyle bir şey olabilmesi gerektiğine karar verdim:

– Bu alet önceden gördüğümüz sinematograf makinelerinin en son derece geliştirilmiş olacak. Aletin içinde saat gibi işleyen makine, şeridi açıp gösterdikten sonra başka bir silindire kendi kendine sarılıyor. Bu bundan başka bir şey değildir... deyip fen ve sanatın bu derece ilerlemesine hayret ettim.¹

Sanayici Molla Davutzade Mustafa Nâzım Erzurumî'nin 1913 yılında yayımladığı *Rüyada Terakki ve Medeniyet-i İslamiyeyi Rüyet/Rüyada İlerleme ve İslam Medeniyetini Görme* isimli anlatısı bir rüya üzerine kurulmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı ile birlikte tüm İslam dünyası geri kalmış, Hıristiyan dünyası artık pervasızca üstünlük taslamaya başlamıştır. Savaşlar arka arkaya kaybedilmekte, koskoca devlet çökmektedir. İşte böyle bir atmosferde, Mustafa Nâzım bir gün en son Rumeli'de yaşanan feci savaşlar-

1 Molla Davutzade Mustafa Nâzım Erzurumî, *Rüyada Terakki ve Medeniyet-i İslamiyeti Rüyet*. Günümüz Türkçesine çeviren: Engin Kılıç (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2012), s. 103-104.

dan duyduğu üzüntüyle ağlarken uyuyakalır. Rüyasında büyük büyük dedesiyle karşılaşır. Ama geçmişte değil, 24. yüzyıldadırlar. İstanbul'da gezmeye başlarlar; gezerlerken, bir yandan da dedesi ona Osmanlı'nın o günkü toplumsal, siyasi durumunu açıklamaktadır. Ne var ki, sanki Mustafa Nâzım'ı önde gelen bir İslam ülkesi olarak Osmanlı Devleti'nin başarılarından çok "fen ve sanat"ın bu derece ilerlemiş olması etkilemiştir. Dedesinin ona tanıttığı gelişmiş aygıtlar ve onların işleyişi karşısında "hayret içinde" kalır. Gerçekten de kitabı okudukça, onu bir çeşit ütopya olduğu kadar bir bilim kurgu, hatta zamanında verildiği isimle "fenni edebiyat" örneği olarak görmek daha yerinde olacaktır. Bir sanayicinin 20. yüzyıl başlarında, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen bir yıl önce İstanbul'un 24. yüzyılda kazanacağı çehreyi hayal etmeye kalkışmış olması bizi şaşırtmalı mı?

20. yüzyılın başlarında sanayici bir aydının anlatısı, elinizdeki kitabın soruları bakımından birçok ipucu veriyor. Demek ki, erken modern dönemde, bir icada bakıldığında, onun durduğu yerde durmayacağı, belki de durduğu tek bir yer olmayacağı, teknolojinin sunduğu yenilikler sayesinde bir yöne, hatta belki aynı anda birkaç yöne evrileceği öngörülebiliyordu. Mustafa Nâzım, 1913 yılında, henüz "emekleme dönemi"nde olan sinematografin bir aygıt olarak alacağı yeni biçimler, üstleneceği işlevler üzerinden yarının dünyasını kurgulayabiliyordu. Bu projeksiyonları, öngörülere zemin hazırlayan iklim, dikkatlerin bilim ve fendeki gelişmeler, dolayısıyla her gün bir yenisi duyurulan icatlar üzerinde toplanmasıyla açıklanabilir diye düşünüyorum.

Bu nedenle, diğer duyuların da devreye girdiği deneyimler tümüyle bir kenara bırakılmamış olsa bile (örneğin Nâzım'ın büyük büyükdedesiyle bir lokantada yediği yemeğin lezzeti), anlatının esas olarak teknolojinin sağladığı görme ve gösterme (ve kısmen işitme) olanaklarına yer verdiğini, bu olanakların toplumsal hayatı derinlemesine dönüştürdüğünü görmemek elde değil. İşte bu noktada, bu çalışmayı başlatan soru karşımıza çıkıyor: Acaba bütün bunları hayal eden, kendi deyişle rüyasını gören Mustafa Nâzım nasıl bir sinema seyircisiydi, nasıl bir seyir kültürünün içinde yetişmişti? Dedesinin ona tanıttığı yarının dünyası, bugün bizim "ultra-modern" diyeceğimiz bir görünüme sahip. Her ne kadar olumsuz bir tutum benimsemiş gibi görünse de, Guy Debord'un teşhir ettiği "gösteri toplumu"nu tarif ediyor bir bakıma. Bununla birlikte, izleme, görme ve teşhirin toplumsal yaşama derinlemesine nüfuz ettiği bu dünyaya Mustafa Nâzım pek bir eleştirel tutum takınmadan, sorgulayarak değil, benimseyerek, ağzı açık, hayretle bakıyor. Ne de olsa kurguladığı bir ütopyadır. Mustafa Nâzım'ın bu bakışına zemin olan seyir kültürünü hiç değilse ana çizgileriyle nasıl tarif edebiliriz?